

ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКИЙ СКЛАД ВІДНОВЛЕНОГО КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1933–1941 рр.)

У статті проаналізовано творчий потенціал, матеріальне становище й умови науково-педагогічної діяльності професорів та викладачів Київського державного університету протягом 1933–1941 рр.

Повнота висвітлення суспільно-політичного, громадського й культурного життя України довоєнного періоду буде неможливою без дослідження такої соціальної групи, як професори і викладачі вищих навчальних закладів, зокрема Київського державного університету (КДУ) у 1933–1941 рр. Їх життя у сталінську добу не було безхмарним; проте його вивчення не повинно обмежуватися тільки репресивними заходами радянського керівництва. Завдання статті – проаналізувати різноманітні сторони повсякденного життя та діяльності професорсько-викладацького складу КДУ після відновлення вишу¹ й до початку Великої Вітчизняної війни. Зауважимо, що цим відрізком часу дослідники науки й освіти цікавилися мало. Нині систематично вивчаються історія окремих факультетів Київського університету², біографії деяких професорів і ректорів в умовах розгортання політичного терору³. Діяльність вищого навчального закладу під час посилення сталінського тоталітарного режиму дослідив К.Довгань⁴. Проте вітчизняні науковці не вичерпали цієї проблеми, досі залишаються маловідомими й невивченими відповідні архівні документи.

Перед КДУ у 1933–1941 рр. постали важливі кадрові проблеми. На його керівництво покладалося завдання «підвищити роль професорсько-викладацького складу, зробити викладачів відповідальними за постановку навчальної справи і за роботу кожного студента зокрема»⁵. У перші роки після відновлення університету основу професорсько-викладацького контингенту становили колишні викладачі та вихованці Київського інституту професійної освіти (КІПО), Фізико-хіміко-математичного інституту (ФХМІ), інших київських вишів, а також співробітники Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Так, у 1933 р. п'ятеро колишніх аспірантів-математиків ФХМІ почали працювати у КДУ, а із 30 аспірантів випуску 1934 р. 14 стали викладачами, причому 4 з них були доцентами й 6 – асистентами⁶.

* Казьмирчук Марія Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
E-mail: brungilda@ukr.net

¹ На початку 1920-х рр. Університет св.Володимира було реорганізовано в Київський інститут народної освіти (КІНО).

² Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. – К., 2004. – 365 с.; Наукові записки до 170-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Т.1. – К., 2004. – 189 с.

³ Верба І.В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – №4. – С.99–109; Ректори Київського університету. 1834–2006. – К., 2006. – 336 с.

⁴ Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 17 с.

⁵ Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: постановление ЦИК СССР от 19 сентября 1932 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1932. – №68 (25 сентября). – Арт.409. – С.672.

⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.16, 67–68.

Згодом, уже після перенесення столиці УСРР до Києва, сюди ж було переведено деяких викладачів із Харкова, Одеси та Дніпропетровська. Проте у доповідній записці щодо результатів роботи цього вищого навчального закладу за 1933 р. ревізори відзначали: «В штаті університету поки не передбачено і немає працівників виключно для наукової роботи»⁷. На той час у КДУ нараховувалося 225 викладачів (крім аспірантів), із них – 76 професорів, 65 – доцентів та 84 – асистенти.

Певну загрозу влада вбачала у викладачах дорадянського періоду – «великодержавних шовіністах». Також не подобалося те, що серед викладачів університету налічувалося лише 44 комуністи й 16 комсомольців, а переважна більшість із них за національністю були українцями. Під час перевірки благонадійності професорсько-викладацького складу в 1933 р. відзначалося: «Поруч комуністичної лектури є міцна група позапартійної лектури, відданої радвладі, переважно молоді. [...] Є група старої професури, що стоїть на радянських позиціях і переозброюється, але ще не позбавилась впливів буржуазної методології. Часто самокритичні декларації, що начебто відмежовують вченого від його старих поглядів, є не що інше, як димова завіса, що приховує справжнє його ество»⁸. У галузі природничо-математичних наук було чимало висококваліфікованих фахівців, котрі, «проте, недостатньо мірою виявили спроможність провадити наукову роботу на справжніх засадах марксистсько-ленінської методології». На літературно-мовному факультеті стан професорсько-викладацького контингенту «можна класифікувати як проривний, оскільки вирішні катедри знаходяться в руках непевних, а почасти і класово ворожих елементів (Зеров, Калинович)». Історико-економічний факультет в основному був забезпечений партійними кадрами, але серед них «бракує таких висококваліфікованих науковців, які в своїй науковій роботі були б тісно пов'язані з Київським державним університетом (наприклад, Ціаріце – ВУАН, Білярчик – ВУАН, Й.Л.Брагінський – обком)». До того ж, на думку перевіряльників, негативним було те, що переважна більшість учених КДУ основною науковою роботою займалися поза межами університету (як, наприклад, на кафедрі фізичної хімії – майже всі викладачі, крім одного доцента; на кафедрі зоології безхребетних усі співробітники займалися наукою в установах ВУАН; на кафедрі експериментальної фізики всі викладачі працювали у науково-дослідному інституті фізики)⁹.

У 1930-х рр. ускладнилася ситуація з добром кадрів для вищих навчальних закладів. На початку 1933 р. нарком освіти В.П.Затонський, характеризуючи стан справ у Наркомосі УСРР, доповідав у ЦК КП(б)У: «Наявний склад кадрів НКО далеко ще не забезпечує виконання не тільки всіх поставлених партією завдань, а й найбільш термінових, пов'язаних із підготовкою до навчального 1933–1934 року. Частина вакансій просто не заповнена, інша – зайнята ненадійними людьми. [...] Питання впирається в те, що більш або менш придатні працівники часто в результаті мобілізації¹⁰ та взагалі переміщень працюють нині по інших лініях»¹¹.

⁷ Там само. – Арк.9.

⁸ Там само. – Арк.37–38.

⁹ Там само. – Арк.9.

¹⁰ Мається на увазі хлібзаготівельна кампанія 1932–1933 рр., безпосереднім наслідком якої став голодомор.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.39.

У 1933–1941 рр. професорсько-викладацький склад Київського державного університету становив 300–350 осіб, тобто 10–15% від чисельності студентів. В основі його були дореволюційні фахівці, у тому числі В.М.Артоболевський, Д.О.Белінг, Л.М.Беркут, Б.Я.Букреев, Д.О.Граве, М.К.Грунський, Г.Є.Жураківський, М.К.Зеров, М.Я.Калинович, М.П.Кравчук, Г.Н.Лозовик, С.І.Маслов, І.К.Мазуревич, Г.Г.Де-Метц, Є.І.Перлін, М.І.Пер'є, Г.В.Пфейффер, Б.Є.Радзиковський, С.В.Савченко, Є.К.Тимченко, В.В.Фінн, П.П.Филипович, М.Г.Холодний, І.В.Шаровольський, І.І.Шмальгаузен та М.В.Щербина. Колектив був поділений на «проросійське» й «проукраїнське» угруповання. Професор Г.М.Іваниця, зокрема, відзначав: «Група української професури спочатку була менш численна, аніж російська, але щороку вона поширювалась, маючи у своєму складі працівників, відомих уже на полі науки, літератури, педагогіки»¹². До складу «проукраїнської» групи входили математик М.П.Кравчук, історики літератури О.К.Дорошкевич, П.П.Филипович, М.К.Зеров, лінгвіст В.П.Петрусь, історик Й.Ю.Гермайзе, педагог Г.М.Іваниця та ін.¹³ Більшість викладачів КДУ, що належали до так званої «української партії», згодом зазнали політичних переслідувань. Важливим завданням у справі створення нового колективу університету на засадах комуністичної ідеології було репресування незгодних із політикою радянської влади та старої професури.

У листі ректора КДУ М.А.Кушнарьова від 11 липня 1935 р. до секретарів ЦК КП(б)У П.П.Постишева та М.М.Попова наголошувалося на значних кадрових проблемах: «Літературний факультет протягом всього 1934–1935 навчального року не мав декана, а призначений на декана історичного факультету тов.Гребенкін вже довгий час не працює у зв'язку з тим, що його нібито збираються звільнити від цієї роботи»¹⁴. Перед новим 1935–1936 навчальним роком ситуацію з кадровою проблемою вирішено не було¹⁵. До її загострення в першу чергу спричинилися кампанії з виявлення «ненадійних людей»: «Видно, ще не від усіх очистилися із тих, котрі залишаються; деякі методисти й референти проходили по матеріалах ДПУ»¹⁶. У 1933 р. особливу увагу репресивних органів привертала кафедра історії України, керівник якої, член партії професор І.Ф.Слизький, у минулому мав «помилки троцькістського характеру, що критикувались в пресі». До того ж він і його співробітники не виявили «належної більшовицької пильності» щодо кафедри української літератури та її завідувача, «зовсім не цікавилися питаннями, як тлумачить ті чи інші питання професор Зеров». Викладання історії України викликало у влади «сумніви щодо своєї ідеологічної витриманості»¹⁷. Професор Курантовський у курсі «Методика розумової праці» ідеалізував Л.Д.Троцького, не розкривав розходження між ним та В.І.Леніним у селянському питанні, «заперечував потребу зламу старої державної машини», «теорії націоналізму і соціал-фашизму викладав на трибуні державного університету»¹⁸.

¹² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр.67098 ФП. – Т.1 («СВУ»). – Т.89. – Н.457). – Арк.63.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6641. – Арк.90.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Спр.222. – Арк.39.

¹⁷ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.43.

¹⁸ Там само. – Арк.42.

Ситуація, коли до роботи у вузах допускалися лише ідеологічно надійні кадри, мала зворотний бік. Помітною проблемою КДУ в 1930-х рр. став непрофесіоналізм викладацького складу. Нерідко до читання лекцій та проведення занять допускалися некваліфіковані, а подекуди й зовсім неосвічені особи. Нарікання викликали, зокрема, проблеми викладачів із мовою. Так, у 1930-х рр. частина професорів послуговувалася суржилом. Як відзначалося в університетській багатотиражці, у них «не мова, а венігрета». Про одного з таких ішлося: «Якою мовою проф. Радзиковський викладає, сказати дуже тяжко. Можна сказати тільки одне, що професор Радзиковський викладає разом двома мовами – російською і українською»¹⁹. Члени комісії з перевірки якості викладання в університеті у 1933 р. з розпачем констатували: «Катедра діамату (діалектичного матеріалізму – *М.К.*) КДУ не розглядала й не реагувала на факти наявності некваліфікованих, неписьменних лекторів, на прорив у навчанні»²⁰. Були викладачі, котрі часто спізнювалися і погано читали лекції. Наприклад, як зазначалося в тій самій газеті, професор С.Львович на економічному факультеті «часто-густо спізнюється на лекції мало не на годину та поспішає, щоб раніш на півгодини закінчити. Лекції часто читаються похапцем, а на конференції (форма перевірки знань – *М.К.*) вимагається те, що не було сказано на лекції»²¹. Студенти 4-го курсу фізико-математичного факультету в один голос вимагали висококваліфікованих викладачів, які б допомагали краще готуватися до занять, а не долати відставання завдяки конспектам і колективній формі навчання²².

Наркомос УСРР 31 квітня 1934 р. у доповідній ЦК КП(б)У відзначав: «Викладацькими кадрами самі історичні факультети та окремі курси державних університетів забезпечені незадовільно. Наявні професорські та доцентські сили з великим напруженням забезпечують лише читання загальних курсів в університетах. У Харківському та Київському університетах, де на кафедрі історії України працює лише по одному професору, не забезпечено навіть і читання загальних історичних курсів. Гостра нестача висококваліфікованих викладачів в галузі історії призвела до того, що по державних університетах до викладацької роботи притягають недостатньо кваліфікованих викладачів»²³.

Колишній студент філологічного факультету КДУ А.Шпорт згадував про події 1934 р.: «За програмою слід було прослухати курс історії України, але в столиці не знайшлося відповідного фахівця. Тоді запросили студента з Інституту червоної професури. Як тоді було прийнято, "професор" почав із критики буржуазної історіографії. Поклав на лопатки Ключевського, розгромив Карамзіна, висміяв Грушевського, а далі нічого сказати. Він розповів байку про Богдана Хмельницького. Буцімто магнат Чаплінський відібрав у Богдана жінку і маєток, Хмельницький дуже бідував без жінки й маєтку. Хтось порадив Богданові податися на Січ, а там саме склалася "революційна ситуація", козацька темна маса висунула бідолаху ватажком своєї стихії. Головне – революційна

¹⁹ Звернути увагу // За комуністичні кадри. – 1933. – №6 (13 травня). – С.2.

²⁰ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.45.

²¹ Знеосібка і безвідповідальність зривають роботу // За комуністичні кадри. – 1933. – №7 (27 травня). – С.2.

²² На академічному фронті прорив // Там само. – №7/8 (17 листопада). – С.3.

²³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.11. – Спр.352. – Арк.35.

ситуація, а ватажка маси самі знайдуть. Після цієї лекції не стало ні “професора”, ні його лекцій, ні самої історії України, яку замінили на вивчення біографії великого кормчого»²⁴.

У 1935 р., як зазначала університетська багатотиражка, складності з кваліфікацією викладацьких кадрів, зокрема на географічному відділі, тривали: «Лекції проф. Лопоногова (фізична географія) проходять поверхово й схематично. Немає глибокого аналізу явищ і фактів, а замість цього часто подається загальна схема й висновки. Для ілюстрації [...] за 48 годин лекцій про Європу подано по обсягу стільки, як написано на 16 сторінках енциклопедії “Транат”»²⁵. Про «перли» доцента Матвієнка, котрий читав студентам-випускникам літературного факультету курс української мови, газета писала: «Часто просто нісенітниця – набір слів без всякого зв'язку, [...] протягом лекції повторює кілька раз “а”, і “що я маю тут сказати?”, а інколи на цьому і закінчує лекцію»²⁶.

Навіть випускники КДУ, які ставали згодом викладачами, добиралися не за принципом успішності протягом навчання. Так, у 1937 р. А.З.Барабой закінчив історичний факультет університету й був зарахований асистентом, не маючи жодної оцінки «відмінно», а дипломну роботу на тему «КП(б)У в боротьбі проти німецької окупації» захистив на «задовільно»²⁷. Аналогічні результати показав С.Ю.Багінський, котрий у 1937 р. був прийнятий на роботу як асистент КДУ за спеціальністю «хімія», захистивши диплом на тему «Електрохімічні дослідження йодидів лужних металів в етилбромідному розчині» з оцінкою «добре»²⁸.

Ідеологічні чистки призвели до того, що у 1930-х рр. посади професорів та доцентів часто займали спеціалісти не тієї галузі знань, яку вони викладали. Наприклад, декан історичного факультету Н.І.Межберг, економіст за освітою (закінчив Одеський інститут народного господарства), викладав історію України, маючи про цей предмет лише загальні уявлення. 25 лютого 1937 р. студент О.С.Мінський свідчив: «Перевіркою, а також з виступів членів партії-студентів на бюро райпарткому, котрі слухають лекції Межберга, встановлено, що Межберг не мав відповідної освіти, не мав звання вченого й не мав наукових праць, [...] не мав ніяких наукових даних читати курс історії України в університеті»²⁹.

У 1939 р. студенти 2-го курсу історичного факультету на шпальтах університетської газети нарікали на лекції викладача історії середніх віків Ю.П.Левіна, в яких «немає ніякої послідовності, ніякої системи у викладі матеріалу. Від однієї події чи факту він перестрибує до інших подій та фактів, не аналізуючи, не роблячи висновків і узагальнень. [...] В лекціях виходить якесь незрозуміле оповідання про старину. [...] у тов. Левіна відсутня і чіткість висловлювання, це збиває студентів і призводить до безперервних перепитувань»³⁰.

²⁴ *Шпорт А.* Беззаконня // Київ. – 1991. – №7. – С.13.

²⁵ На огляд – геолого-географічний факультет // За комуністичні кадри. – 1935. – №31 (30 жовтня). – С.3.

²⁶ Мовні «перли» доцента Матвієнка // Там само. – 1936. – №31 (11 жовтня). – С.2.

²⁷ Документи педперсоналу // Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Арк.9.

²⁸ Там само – Арк.13.

²⁹ ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.10704 ФП. – Т.1. – Арк.7, 28.

³⁰ Викладання історії середніх віків незадовільне // За комуністичні кадри. – 1939. – №16 (5 квітня). – С.1.

У відновленому Київському університеті відразу ж виникли проблеми щодо присвоєння викладачам учених ступенів та звань. Радянське законодавство початку 1930-х рр. дозволяло стати професором цілковито неграмотній людині, котра не володіла ані педагогічним хистом, ані якимись науковими знаннями. 26 липня 1930 р. Раднарком СРСР поклав на уряди союзних республік право затверджувати професорів і доцентів усіх вищих навчальних закладів. Порядок затвердження на відповідній посаді не вимагав наявності у викладачів належного вченого звання й кваліфікаційних наукових праць – звання надавалося за самим фактом обіймання посади професора, доцента та асистента. Однак уже в постанові ЦВК СРСР від 19 жовтня 1932 р. «Про вищу школу» зазначалося: «Забезпечити жорстке дотримання встановленого порядку присвоєння вчених ступенів (асистент, доцент, професор) не за займаною посадою, а за дійсною кваліфікацією, що визначається науковими працями»³¹. Із цією метою було створено спеціальну комісію НКО УСРР, проте її робота тривала доволі мляво, наукові праці розглядалися зі значним зволіканням, тому дуже скоро «директори вишів на практиці ухилялися й не бажали подавати матеріали на визначення кваліфікації педперсоналу, бо це загрожувало зниженням матеріального й правового стану багатьох, що обіймають посади професорів, доцентів без певної кваліфікації»³².

У 1931 р. в радянській Україні зареєстрованих наукових кадрів нараховувалося 3986, науково-педагогічних – 11 796, загальна кількість становила 15 782 особи, із них через кваліфікаційну комісію протягом того року пройшло лише майже 500 осіб, а затверджено було 323, тобто, близько 2% від загальної кількості наукових та науково-педагогічних кадрів УСРР (у 1932 р. через комісію пройшли всього 83 особи)³³. Висновок комісії з перевірки стану кадрів був невтішним, адже йшлося про загальний низький рівень перевірених науковців і педагогів республіки. Учені звання й надалі надавалися без захисту кваліфікаційної роботи, що залишало широке поле для різноманітних зловживань. Так, звання професора у 1933 р. здобули навіть ті, хто мав менше 4–5 друкованих наукових праць, але «одержали позитивну оцінку [...] відповідних інститутів, брали участь в роботі науково-дослідного закладу, працювали в науково-громадській марксо-ленінській організації». Учене звання доцента з тих, хто працював фактично на посаді професора у 1933 р. і подав від інституту заявку на неї, «одержали особи, що не мають жодної наукової праці або мають дві – три друковані праці організаційно-педагогічного характеру, або ж мають дрібні статті загального змісту, не фахового поглибленого значення». Звання асистента здобули «ті, що працюють фактично на посадах професорів, такі особи, що не мають жодної наукової праці, жодного наукового зв'язку з науково-дослідним закладом. [...] Корінь цього явища саме в тому, що значна частина викладацьких кадрів не має потрібної кваліфікації»³⁴.

Здобуваючи таким чином учені звання, викладачі посилалися на брак відповідних законів, декретів та вказівок від республіканського Наркомату освіти.

³¹ Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах... – С.675.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.12–13.

³³ Там само. – Арк.12–16.

³⁴ Там само. – Арк.14–16.

У 1933 р. завідуючий сектором науки КДУ Бондар написав довідку «Про стан справи наукової кваліфікації й надання вчених звань», відзначивши, що ця справа «досі гальмувалася значною мірою через те, що прямо визначених законних підстав на це НКО не має, прямих вказівок і розпоряджень про це не було ані по лінії союзного чи республіканського уряду, ані по лінії парторганів»³⁵. Вимоги до заміщення вакантних професорських та доцентських посад у 1933 р. були такими: біографія з визначенням освіти й науково-педагогічного стажу, довідка про вчене звання, перелік наукових праць і рецензій³⁶.

13 січня 1934 р. постановою РНК СРСР було встановлено вчені ступені кандидата та доктора наук, вчені звання асистента, доцента, професора, а також порядок їх присвоєння. Ступінь кандидата наук та звання доцента й асистента присуджувалися постановами рад вищих навчальних закладів і затверджувалися кваліфікаційною комісією профільного наркомату. Для одержання ступеня кандидата наук із певної дисципліни слід було успішно закінчити аспірантуру та прилюдно захистити дисертацію на обрану здобувачем тему з розкриттям загальних теоретичних знань та ознаками самостійності дослідження. Для здобуття вченого ступеня доктора наук необхідно було мати ступінь кандидата й прилюдно захистити відповідну дисертацію – оригінальну працю з узагальненням наукових проблем та обґрунтуванням нових. Ступінь доктора наук міг бути присуджений без попереднього захисту кандидатської та навіть докторської дисертації, якщо здобувач був відомим ученим, мав наукові праці, відкриття або винаходи. Звання асистента і старшого наукового співробітника присвоювалися особам, що закінчили вищий навчальний заклад та одержали достатню кваліфікацію для викладацької або науково-дослідної роботи. Учене звання доцента присуджувалося особам зі ступенем кандидата наук, котрі самостійно проводили відповідну викладацьку або науково-дослідну роботу в навчальних, наукових закладах. Звання професора присвоювалося за наявності ступеня доктора наук та ведення викладацької або керівної науково-дослідної роботи³⁷.

Практика присвоєння ступенів без захисту дисертації тривала. Так, Президія Академії наук УСРР 14 серпня 1936 р. затвердила рішення кваліфікаційної комісії про надання вченого ступеня доктора математичних наук (без захисту дисертації) Б.Я.Букрееву³⁸. Цю проблему було вирішено після ухвалення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 березня 1937 р. «Про вчені ступені та звання», де встановлювався новий порядок їх присудження, у тому числі викладачам і старшим викладачам. Відтепер для здобуття наукового ступеня кандидата й доктора наук обов'язковим був захист дисертації. Учені звання мали право надавати Вища атестаційна комісія (ВАК) при ЦВК СРСР, Всесоюзний комітет у справах вищої школи (ВКВШ) при РНК СРСР, Державна вчена рада УРСР і

³⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.12–13.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.45. – Арк.4.

³⁷ Вища школа Української РСР за 50 років: У 2 ч. (1917–1967 рр.). – К., 1967. – С.234; Про підготовку наукових і науково-педагогічних працівників та про вчені ступені й звання: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1934 р. // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1934. – №14 (11 квітня). – Арт.115. – С.7; Про наукові ступені і звання: постанова РНК УСРР від 18 січня 1934 р. // Там само. – 1934. – №3 (26 січня). – Арт.30. – С.56–58.

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.41. – №181. – Арк.1–2.

кваліфікаційні комісії народних комісаріатів, а посаду асистента – вчена рада й ректор університету³⁹. Це положення було закріплене, зокрема, статутом КДУ від 1939 р., де також зазначалося, що затверджувати таке присудження має право Вища атестаційна комісія ВКВШ при РНК СРСР⁴⁰. У 1938 р. в інструкції Всесоюзного комітету у справах вищої школи зазначалося, що «директор вищого навчального закладу особисто проводить попередню перевірку документа про присвоєння вченого ступеня, ученого звання, освіти та стаж викладацької роботи у вузах кожного працівника професорсько-викладацького і навчально-допоміжного персоналу»⁴¹.

Тільки у 1939 р. в Київському державному університеті наукові праці почали захищати привселюдно, але таких сміливців було небагато. Так, 19 червня того року на засіданні вченої ради було оголошено про прилюдний захист однієї докторської й чотирьох кандидатських дисертацій⁴². Тоді у КДУ нараховувалося 344 наукових співробітника на 58 кафедрах, із них – 8 академіків, 6 членів-кореспондентів, 24 доктори та 65 кандидатів наук⁴³. Одними з перших у Київському університеті захистили дисертації В.А.Жебокрицький, О.З.Жмудський, П.А.Лавров, О.П.Маркевич, І.Д.Мельников, М.В.Товбін, О.В.Топачевський, О.Є.Юровська. Більшість із них продовжували свою науково-педагогічну діяльність у КДУ. Ситуація з кваліфікованим викладацьким складом дещо поліпшилася напередодні Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. На підставі затвердженого Всесоюзним комітетом у справах вищої школи статуту Київського університету в 1939 р. вченим радам факультетів КДУ було дозволено провадити прилюдний захист кандидатських дисертацій із відповідного профілю. Остаточне затвердження присвоєння наукового ступеня кандидата відбувалося на вченій раді університету, а доктора наук – у ВКВШ⁴⁴.

Протягом 1933–1941 рр. викладачі КДУ перебували під пильним наглядом каральних органів. Вони мали брати участь в ідеологічних заходах – критикувати й викривати своїх колег і товаришів, публічно визнавати власні провини та ідеологічні помилки, боротися із проявами контрреволюції в університеті. Так, разом із викладачем Н.Ю.Мірзою-Авак'янц за «Постановою про виділення в окремі справи матеріалів слідства» проходили 83 особи, зокрема К.Г.Воблій, М.А.Кушнарьов, О.П.Оглоблин, Н.Д.Полонська-Василенко, О.М.Русько й ін.⁴⁵ У 1933 р. комісія з чистки партійної організації КДУ відзначила факт її активної боротьби з «петлюрівськими та троцькістськими елементами» серед викладачів, проте наголошувала на випадках, коли комуністи «опинились у полоні ворожих марксизму-ленінізму теорій». Наприклад, асистент кафедри історії партії Чорний «не вів достатньої боротьби з перекручуваннями в національному питанні», а С.Львович у філософському збірнику рішуче не викрив «реакційні настанови» професора М.Воскобойникова⁴⁶.

³⁹ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.4–4 зв.

⁴⁰ Статут Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1939. – С.26–27.

⁴¹ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.4.

⁴² Прилюдний захист дисертацій // За комуністичні кадри. – 1939. – №28 (7 червня). – С.2.

⁴³ Кузня більшовицьких кадрів // Там само. – 1939. – №42/43 (7 листопада). – С.4.

⁴⁴ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.221.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Спр.50021 ФП. – Арк.28–29.

⁴⁶ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.37.

Жертвами репресій стала переважна більшість викладачів університету. Постійний пошук ворогів, ідеологічні кампанії у КДУ тривали до 1941 р. Про це свідчила університетська газета «За комуністичні кадри»: «За минулі роки класовому ворогові й його агентурі вдалося закріпитись на відповідальних дільницях ідеологічного фронту (в органах НКО, в установах ВУАН тощо) і там провадити свою шкідницьку роботу. [...] На всіх дільницях класовий ворог викритий і розтрощений. Але це не означає, що його зовсім зліквідовано»⁴⁷. В умовах психологічного тиску, постійного напруження та залякування професори й викладачі Київського державного університету мали давати зобов'язання щодо боротьби з «контрреволюцією». Наприклад, таке: «Ми, колектив КДУ, на заклик МДУ включаємось у всесоюзний похід ім. XVII з'їзду ВКП(б). Наукові співробітники КДУ, провадячи нещадну боротьбу з усякою буржуазною ідеологією, зокрема зі спробами недобитків контрреволюції, петлюрівщини, нацидмівців і великодержавних шовіністів затримати і шкодити будівництву соціалізму і соціалістичної культури на радянській Україні, зобов'язуємось ще вище підняти свою класову більшовицьку пильність в цій боротьбі і ще вище піднести рівень та якість навчально-методичної роботи»⁴⁸. Такі клятви підписували, зокрема, викладачі – академіки ВУАН Г.В.Пфейффер, М.П.Кравчук, професори Л.Б.Чернін, В.Є.Дяченко, А.І.Ємченко, Б.Є.Радзиковський, доценти Й.Б.Погребіський, Б.М.Рибаков, С.С.Мовшиць, Б.Л.Рейзер, Г.І.Дрінфельд, Ф.О.Ястребов, Д.Б.Тополянський, асистент Д.В.Щербак та ін.

Викладачі Київського державного університету мали регулярно брати участь в ідеологічних кампаніях, хід яких публікувався на шпальтах газети вишу. Так, у 1934 р. в КДУ, «мали місце контрреволюційні виступи професора Жураківського з “теорією” надкласової держави, професора Воскобойникова – пропагандиста “теорії голубої крові”, великодержавного шовініста професора Калиновича, а поруч з ними – націоналізм професора Зерова, що протягом десяти років посідає тепле місце зав. катедри української літератури і під машкарою формаліста літературознавства “перебудовується”, веде свою єфремівську, підправлену хвилювизмом контрреволюційну викладавчу роботу»⁴⁹.

Політизація вищої освіти в СРСР у 1930-х рр. призвела до підвищення уваги до викладачів історії, політекономії, мови та літератури, філософії й діалектичного матеріалізму. На засіданні колегії Народного комісаріату освіти УСРР у 1933 р. відзначалося: «Передусім потрібно зміцнити провідні кадри марксо-ленінського виховання, якими є в першу чергу викладачі соціально-економічних дисциплін»⁵⁰. У цьому напрямку важливою ділянкою «ідеологічного фронту» став Київський державний університет. Нарком освіти республіки В.П.Затонський вимагав: «Кадри викладачів соціально-економічних дисциплін мають бути поставлені у виняткові умови і в розумінні допомоги, і у справі підвищення кваліфікації, і у сенсі їх обліку та контролю за їх роботою»⁵¹. Він також

⁴⁷ Професора Жураківського виключено з СНР // За комуністичні кадри. – 1933. – №10 (7 грудня). – С.2.

⁴⁸ Науковці вирушили в похід ім. XVII партійного з'їзду // Там само. – 1934. – №15 (17 січня). – С.1.

⁴⁹ Засенко О.Є., Майстренко. Перетворити КДУ на фортецю більшовицької української культури // Там само. – 1933. – №12 (26 грудня). – С.2.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.327. – Арк.98.

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6451. – Арк.117.

запропонував: «Для вдосконалення кваліфікації викладачів соціально-економічних дисциплін, згідно з постановою ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР від травня місяця 1934 р., організувати двомісячні курси вдосконалення кваліфікації викладачів соціально-економічних дисциплін вишів та втишів, всього на 230 чоловік. Запропонувати Наркомосвіті організувати ці курси при держуніверситетах м.Харкова на 120 чоловік, Києва – 50 чоловік та Одеси – на 60 чоловік. Курси комплектувати виключно членами КП(б)У та ЛКСМУ»⁵².

При перевірці благонадійності багато викладачів і професорів КДУ не задовольнили керівництво НКО УСРР. Список перевірених кандидатур складався із 53 осіб. Головною причиною віднесення до «неблагонадійних» було «контрреволюційне» минуле, причому до цієї категорії потрапили колишні бундівці, меншовики, есери, троцькісти, націоналісти, великодержавні шовіністи й безпартійні. У результаті перевірки кадрів КДУ В.П.Затонський відзначав: «Розкриття організації троцькістів, які змикалися з українськими та іншими націоналістами, знову порушує в надзвичайно загостреній формі питання про науково-викладацькі кадри, особливо з соц.-ек. дисциплін. Особливо ураженим виявився Харківський університет, куди перекочували значні групи троцькістів та їх пособники. [...] По Києву картина дещо краще. Кадри викладачів соц.-ек. дисциплін наших вузів потребують значного поповнення і докорінного освіження»⁵³.

Щодо характеристики кадрового складу викладачів соціально-економічних дисциплін нарком зазначав: «Із числа викладачів (професори, доценти, аспіранти) навіть ті, котрі не намічаються зараз до зняття та заміни, у більшості вихідці з непролетарських верств, багато перебували в інших партіях, багато хто виключався або виходив сам із лав Комуністичної партії, майже всі мали в минулому ті чи інші ідеологічні помилки»⁵⁴. Представники радянської влади наголошували, що терплять дореволюційних викладачів тільки через брак кваліфікованої заміни. Так, В.П.Затонський писав: «Ті керівники кафедр, які залишаються, це переважно безпартійні, котрих бажано було б замінити, а члени партії як керівники кафедр у більшості слабкі й за кваліфікацією, і в розумінні більшовицької витримки»⁵⁵. У 1934 р. він, характеризуючи професорів та викладачів КДУ, подав пропозиції щодо заміни «підозрілих» і некваліфікованих, пропонуючи: «Товаришів, здатних викладати соціально-економічні дисципліни, доведеться мобілізувати для цієї роботи, хоча б вони перебували на роботі господарській, партійній, у політвідділах»⁵⁶. Передбачалося також створити курси для підготовки необхідних кадрів.

Викладачі із «чорного списку» В.П.Затонського згодом зазнали чисток і репресій: «Кафедра політекономії: старий склад: 1. Паленчук, керівник, член партії 1926 р., галичанин, був офіцером в австрійській армії, у СРСР від 1923 р., чистку пройшов. Потребує перевірки. Як керівник кафедри підлягає зняттю. 2. Радзиковський – професор, безпартійний. Притягався у справі СВУ. Підлягає зняттю. 3. Фінгеров – асистент, безпартійний, залишений. 4. Рейзер – асистент,

⁵² Там само. – Арк.31.

⁵³ Там само. – Арк.117.

⁵⁴ Там само. – Арк.117–118.

⁵⁵ Там само. – Арк.117.

⁵⁶ Там само.

член партії, залишений. 5. Кочержинський – асистент, безпартійний, залишений. 6. Кухаренко – асистент, КСМ, залишений. 7. Федченко – асистент, КСМ, залишений. 8. Берсен – доцент, член партії 1917 р. Необхідно зняти у зв'язку з недостатньою підготовкою. Потрібні – керівник кафедри, професор – 1, доцент – 1. Кафедра спец. соц.-ек. дисциплін. 1. Целаріус – керівник, член партії 1922 р., колишній с.-р. Керівництво кафедри бажано посилити. 2. Шелонін – доцент, безпартійний, потребує перевірки. 3. Вейцблінт – доцент, член партії, був у Бунді. Виключався із партії, поновлений. Мав помилки з національних питань. Залишений. Потрібні – керівник кафедри, доцент – 1. Кафедра загальної історії: 1. Сахновський – керівник, член партії 1930 р. Залишити. 2. Штепа – професор, безпартійний, кваліфікований історик, підозрілий. Потребує перевірки. 3. Герман – доцент, безпартійний. Примикав до троцькістів. За відомостями, порвав із троцькістами. Можна залишити. 4. Козубовський – професор, член партії. Директор Інституту матеріальної культури ВУАН. Викладач поганий, мав націоналістичні помилки. Необхідно перевірити. 5. Розен – професор, член партії 1919 р., був у Бунді. Залишений. 6. Багінський – професор, член партії, залишений. 7. Лозовик – професор, буржуазний учений. Викладає стародавню історію. Залишений. 8. Єскельчик – доцент, член партії, залишений. 9. Мейлахс – асистент, безпартійний, залишений. 10. Фікс – асистент, безпартійний, залишений. Потрібні – професор, доцент. Кафедра історії СРСР: 1. Мошкевич – керівник, член партії 1927 р., у 1922 р. виходив із партії через незгоду з непом. Вищої освіти не має. Як керівника кафедри необхідно замінити. 2. Антипович – доцент, безпартійний, знятий. 3. Каган – асистент, КСМ, залишити. 4. Єфимович – асистент, безпартійний, необхідно перевірити. Потрібні – керівник кафедри, професор, доцент. Кафедра історії України: 1. Керівника кафедри немає. 2. Ястребов – доцент, безпартійний, залишений. Потрібні – керівник кафедри, професор, асистент. Кафедра діамату: 1. Левік – керівник, член партії, знятий. 2. Білярчик – професор, член партії, залишений. 3. Розанок – професор, член партії, колишній меншовик, був есером. 4. Чернін – тво професора, безпартійний. Треба перевірити. 5. Беляєв – тво професора, член партії, залишений. Потрібні – керівник кафедри, професор, доцент.

Кафедра ленінізму та історії партії: 1. Рахманінов – доцент, член партії, залишений. 2. Гріншпун – доцент, член партії, була перерва у перебуванні в партії 1922–1924 рр. Необхідно перевірити. 3. Вербер – доцент, член партії, залишений. 4. Соболев – професор, член партії, залишений. Потрібен керівник кафедри. Кафедра російської літератури: 1. Якубський – керівник, безпартійний, залишений. 2. Маслов – професор, безпартійний, залишений. 3. Перлін – професор, безпартійний. Мав ряд переверзіанських помилок. Бажано замінити. 4. Буянова – асистент, безпартійна, залишити. Кафедра української літератури: 1. Шабліовський – керівник, член партії, залишити. 2. Щупак – професор, член партії, залишити. 3. Колесник – доцент, кандидат партії, залишити. Кафедра всесвітньої літератури: 1. Савченко – керівник кафедри, безпартійний, підозрілий, бажано замінити. 2. Якимович – доцент, безпартійний, потребує ретельної перевірки. 3. Радзієвич – асистент, безпартійний, потребує ретельної перевірки. 4. Сахарний – асистент, безпартійний, потребує ретельної перевірки.

Кафедра мовознавства: 1. Каганович – керівник, безпартійний, залишити. 2. Грунський – професор, безпартійний, бажано замінити. 3. Калачевська – доцент, безпартійна, необхідно замінити. 4. Синявський – професор, безпартійний, націоналіст, відомий спеціаліст. Залишається. 5. Калинович – професор, безпартійний, великодержавний націоналіст, відомий спеціаліст, залишається. 6. Сугак – доцент, безпартійний, залишити»⁵⁷. Відомо, що «підозрілий» із цього списку – К.Т.Штепа – був репресований і під слідством зізнався, що з 1927 р. служив таємним співробітником ДПУ⁵⁸.

У жовтні 1934 р. розпочалися чистки у системі ВУАМЛІН, під які потрапив колишній її віце-президент, директор Інституту філософії, а згодом ректор Київського університету Р.С.Левік. У листопаді того ж року на засіданні парткому КДУ його виключили із КП(б)У, а у заяві на ім'я оперуповноваженого ІV відділу УДБ НКВС УСРР Б.І.Борисова (Когана) колишній ректор «визнавав», що був членом «контрреволюційної групи», до якої входили «троцькісти» й «націоналісти». У тому ж місяці Р.С.Левіка заарештували за проведення «неправильної кадрової політики та пропагування троцькістських поглядів», а в 1937 р. засудили до розстрілу⁵⁹.

Репресій зазнали й інші викладачі, котрі за принципом прискореної підготовки партійних кадрів у 1935 р. почали працювати в Київському університеті. Значна кількість їх не мали жодного стосунку до вищої школи, помітним був брак фахових знань і досвіду роботи. Наприклад, ректор КДУ Ф.І.Зюльков не мав вищої освіти, закінчив два класи сільської та екстерном склав іспит за курс учительської семінарії. В анкеті він написав: «Маю домашню освіту за курс середньої школи старого типу і як навчитель народних шкіл. [...] Основна професія і фах – навчитель»⁶⁰. Його наступник – І.Д.Давидов – мав вищу педагогічну освіту й деякий час працював у школі, але ніколи до свого призначення не працював у виші. Кафедра історії партії складалася з трьох осіб. Її керівник, член партії Вербер, мав незакінчену освіту, навчався у Свердловському університеті комуністичної освіти, а викладач Ургізов, котрий теж був членом партії, узагалі не мав спеціальної освіти, тож не дивно, що студенти були незадоволені ним як педагогом. Проте покарано було асистента Чорного, звільненого з роботи за «методичні хиби в трактовці гапонівщини», зауважені студентами та його колегою Ургізовим⁶¹.

Точну кількість репресованих викладачів КДУ за 1933–1941 рр. не встановлено, але з архівних справ видно, що жертв переслідувань було чимало. Політичні репресії проти представників професорсько-викладацького складу університету протягом 1933–1941 рр. відобразилися на невиконанні навчальних планів і програм, успішності студентів, занепаді деяких напрямків наукових досліджень. Унаслідок арештів викладачів було зірвано літню сесію 1936–1937 навчального року. Представники ж влади пояснювали це великим перевантаженням викладачів, котрі працювали на багатьох роботах.

⁵⁷ Там само. – Арк.124–126.

⁵⁸ Верба І. В. Кость Штепа. – С.101.

⁵⁹ Шевченко Л.В. Доля керівників Київського університету в 30-і роки ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – 2003. – Вип.20/21. – С.515–516.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.2839. – Арк.3–3 зв.

⁶¹ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.51.

Наприклад, доцент КДУ П.І.Колесник викладав у 1931–1937 рр. також у театральному інституті, кооперативному, медичному, робітничому й комуністичному університетах⁶². Низька якість лекцій та запізнення на 15–20 хв. професора Пяртлі (географічний факультет КДУ) теж пояснювалися тим, що він працював на кількох роботах⁶³. Керівник кафедри історії партії університету Вербер викладав у трьох інститутах. При обстеженні ідеологічного стану КДУ у 1933 р. виявилося, що «основне ядро» економічної кафедри, не маючи великого навантаження, «органічно з університетом не пов'язане», майже кожен викладач уважав «для себе роботу в університеті додатком до основної», а «педагогічна робота в університеті для більшості стала просто як арена додаткових підробітків»⁶⁴.

Професорсько-викладацький склад КДУ займався і громадською роботою. Так, у 1936 р. професора, доктора математичних наук, завідувача кафедри геометрії Б.Я.Букреева у складі делегації від міста Києва університет відрядив до Москви – вітати VIII з'їзд рад СРСР із приводу прийняття нової Конституції. Б.Я.Букреев зазначав: «Усі члени кафедри, які мешкають у Києві, ведуть громадсько-політичну роботу»⁶⁵. У виші він, зокрема, став відповідальним редактором «Наукових записок фізико-математичного і математичного відділу»⁶⁶.

У 1939 р. професорсько-викладацький склад став більш стабільним, у КДУ з'явилися нові науковці, проте все одно бракувало професорів та кандидатів наук. Найбільш укомплектованими були кафедри фізико-математичного факультету. На кафедрі експериментальної фізики працювали її завідувач доктор наук В.Є.Лашкар'єв, асистенти А.М.Патіоха, А.А.Шаталов, П.І.Некрашевич, О.П.Шереметев, М.П.Лукаsevич. Кафедра загальної фізики складалася з в.о. завідувача Г.М.Губарева, доцентів Л.С.Лиходіда й А.П.Павленка, а також 6 асистентів. На кафедрі теоретичної фізики старшим викладачем працював Ф.І.Клігма, а на кафедрі електрофізики – її завідувач, професор, доктор наук Н.Д.Маргуліс, доцент, кандидат наук В.І.Ляшенко та асистент М.Є.Гуртовий. Кафедра метафізики була представлена завідувачем, кандидатом наук С.Д.Герцпрікеном і асистентом О.З.Жмудським, а кафедра оптики – старшим викладачем, кандидатом наук А.С.Шишловським та асистентом А.Д.Маргулісом. На кафедрі математичного аналізу й вищої алгебри працювали її завідувач професор, дійсний член АН УРСР Г.В.Пфейффер, доценти, кандидати наук К.Я.Латишева, Ю.І.Гросберг і Г.І.Дрінфельд, а також 2 асистенти. Кафедра теорії функцій складалася з її завідувача доктора наук М.М.Боголюбова, професора В.Є.Дяченка й асистента. На кафедрі геометрії працювали її завідувач професор, доктор наук Б.Я.Букреев, доцент, кандидат наук В.Г.Фукс та 2 асистенти. Кафедра теоретичної механіки, теорії пружності й гідромеханіки була представлена завідувачем професором, доктором наук І.Я.Штаерманом, професором, членом АН УРСР Н.О.Лаврентьевим, старшими викладачами Й.Б.Погребіським і М.М.Седляром. Кафедра неорганічної хімії складалася з

⁶² ЦДАГО України. – Ф.263. – Оп.1. – Спр.31402 ФП. – Т.1. – Арк.64.

⁶³ На огляд – геолого-географічний факультет // За комуністичні кадри. – 1935. – №31 (30 жовтня). – С.3.

⁶⁴ ДАКО. – Ф.Р-144. – Оп.1. – Спр.1400. – Арк.47, 51.

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф.41. – №1407. – Арк.1 зв.

⁶⁶ Там само. – №1358. – Арк.1 зв.

завідувача професора за сумісництвом В.О.Ізбекова, професора Я.А.Філакова, доцентів С.С.Балясного, С.Д.Шаргородського та 3 асистентів. Кафедра органічної хімії була представлена її завідувачем професором, дійсним членом АН УРСР В.П.Яворським, професором В.О.Кузьмінім, доцентами, кандидатами наук Р.Л.Фрадкіним, П.С.Пелькісом і двома асистентами. Завідувачем кафедри фізичної електрохімії був професор, доктор наук В.В.Фішер, працювали на ній доценти, кандидати наук К.Д.Вишневська й С.Я.Горенбейн, кандидат наук, асистент Ю.М.Глазман та асистент Г.С.Альтерзон. Кафедра аналітичної хімії складалася з завідувача доцента М.І.Пер'є, доцента, кандидата наук А.К.Бабка, старшого викладача Ф.Г.Жаровського і 3 асистентів.

На біологічному факультеті на кафедрі зоології хребетних працювали завідувач професор, доктор наук М.М.Воскобойников, доцент, кандидат наук К.І.Татарко та асистент. Кафедра зоології безхребетних була представлена доктором наук О.П.Маркевичем, професором, доктором наук Д.О.Белінгом, доцентами, кандидатами наук Г.І.Штетом, В.В.Савінським та двома асистентами. Кафедра анатомії людини складалася з завідувача професора О.А.Івакіна і 2 асистентів. Кафедрою фізіології тварин завідував професор А.І.Ємченко, допомагали йому 2 асистенти. Кафедра фізіології й анатомії рослин очолювалася професором, доктором наук О.М.Льовшиним, працювали на ній кандидати наук доцент Н.І.Вакуленко, старші викладачі Н.І.Луговий та А.С.Оконенко, а також 2 асистенти. Кафедра нижчих рослин складалася з завідувача професора, доктора наук Д.К.Зерова, доцента, кандидата наук С.Ф.Морочковського й асистента. Кафедра біологічної хімії була представлена дійсним членом АН УРСР О.В.Палладіним, кандидатом наук, доцентом С.Є.Епельбаумом і двома асистентами. Кафедра мікробіології складалась із керівника, дійсного члена АН УРСР М.Г.Холодного, доцента, кандидата наук В.С.Рождественського та асистента. Кафедра дарвінізму очолювалася С.М.Гершензоном, на ній працювали кандидати наук – доцент П.О.Ситько, старший викладач П.А.Храновський і 2 асистенти.

Брак професорсько-викладацького складу відчувався на геолого-географічному факультеті. Кафедра геології була представлена її завідувачем дійсним членом АН УРСР Б.І.Чернишовим, професором, доктором наук В.М.Чирвинським, доцентами кандидатом наук В.Г.Бондарчуком, Д.К.Віленком та асистентом. Кафедра петрографії складалася з завідувача М.К.Шматька та старшого викладача І.С.Ксенка. На кафедрі фізичної географії завідувача не було, працювали тут професор С.М.Москвичов, професор, кандидат наук І.К.Головко, доцент, кандидат наук І.Г.Валаєв, доцент А.Г.Розанов, старший викладач, кандидат наук О.М.Лопоногов і 2 асистенти. Кафедра економічної географії була представлена завідувачем дійсним членом АН УРСР К.Г.Воблим, старшими викладачами кандидатом наук К.П.Пяртлі, І.Ф.Мукомелою, І.М.Кондаковим та асистентом.

На історичному факультеті особливо бракувало професорського персоналу, кафедри були майже порожніми. Так, на очолюваній А.О.Введенським кафедрі історії СРСР працювало п'ять старших викладачів і два асистенти. Кафедра історії України складалася з завідувача О.П.Оглоблина і старшого викладача, кандидата наук П.А.Лаврова. Кафедра стародавньої історії не мала завідувача, була представлена старшими викладачами І.С.Кацнельсоном та

Б.Є.Радзиковським. На кафедрі середньої історії також не було керівника, працювали професор К.Т.Штепа й Л.М.Беркут. Кафедру нової історії тимчасово очолював доцент, кандидат наук О.Я.Кіктев; вона складалася також із старших викладачів – кандидата наук І.Д.Мельникова, К.В.Гербова, В.А.Жебокрицького.

Кафедру російського мовознавства очолював професор М.К.Гурський, тут працювали 5 старших викладачів, 8 асистентів та ще 2 – окремо на заочному відділі. Кафедра українського мовознавства не мала завідувача, складалася з дійсного члена АН УРСР М.Я.Калиновича, 3 старших викладачів і 5 асистентів. На кафедрі загальної літератури завідувачем був професор С.В.Савченко, працювали доцент І.І.Куропатва, старший викладач Т.К.Якимович та 2 асистенти. Кафедра російської літератури була представлена завідувачем професором Б.В.Якутським, двома професорами, братами С.І. та В.І. Масловими, старшим викладачем Н.Є.Крутиковою і двома асистентами. На неповністю укомплектованій кафедрі української літератури працювали професор П.М.Попов, асистент, кандидат наук І.І.Стебун, 3 старших викладачів і 3 асистенти.

Юридичний факультет також мав проблеми з викладачами. На кафедрі держави й права працювали професор М.М.Гершенов, старші викладачі кандидат наук М.С.Куликовський, Б.М.Соколов і Л.Р.Волож. Кафедра кримінального права була представлена професором М.М.Паше-Озерським та старшими викладачами І.А.Гельфандом, М.Є.Євгенєвим й асистентом. Кафедру цивільного права очолював С.Н.Ландкоф, працювали там також професор В.І.Божко і три старших викладача.

Чи не взірцевою була очолювана Ф.Л.Слободінським кафедра основ марксизму-ленінізму, яка складалася з двох доцентів – Г.І.Германа та М.С.Гольнева, 13 старших викладачів і 3 асистентів. Кафедра політекономії була представлена одним доцентом, завідувачем кафедри М.А.Мойсєєвим. Кафедру філософії очолював старший викладач Ф.Ф.Єневич, котрому допомагали два асистенти. Кафедра педагогіки і методики складалась з її керівника професора Я.Б.Резника, професора С.Х.Чавдарова, доцента, кандидата наук І.А.Ліпмана, двох старших викладачів та двох асистентів. Кафедру іноземних мов очолював старший викладач Л.В.Дудін, її роботу забезпечували 5 старших викладачів і 31 асистент. Кафедра романського мовознавства працювала у складі доцента, кандидата наук Є.А.Халіфман, 2 старших викладачів та 6 асистентів. Кафедра германського мовознавства була представлена професором І.В.Шаровольським, 6 старшими викладачами й 10 асистентами. Кафедра класичних мов складалася з 3 старших викладачів і 10 асистентів. Кафедра фізкультури очолювалася старшим викладачем О.Г.Ледовським, тут також працювали 5 старших викладачів та 12 асистентів. Кафедру військової підготовки очолював М.О.Сочинський; вона була представлена 7 старшими викладачами й 4 викладачами. Працівниками зоологічного музею були його завідувач В.М.Артоболевський, двоє доцентів, старший викладач і два асистенти. Астрономічною обсерваторією завідував С.К.Всехсвятський, йому допомагали доцент І.І.Путілін й асистент М.М.Астафов. Біологічну станцію очолював старший викладач, кандидат наук О.Ф.Кришталь⁶⁷.

⁶⁷ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.76–90.

Щодо матеріального становища професорів та викладачів університету, то, крім зарплати, вони отримували також премії. У 1936 р. Народний комісаріат освіти УСРР видав, зокрема, постанову про преміювання кращих професорів, наукових працівників, аспірантів, студентів і технічних співробітників КДУ з нагоди 100-літнього ювілею університету⁶⁸.

Професорам та викладачам на літній період надавалися оплачувані й неоплачувані відпустки, термін яких у 1940 р. було встановлено в 48 робочих днів⁶⁹. Вони мали змогу користуватися профвідпустками, їздити в наукові відрядження до Москви та Ленінграда, отримуючи під звіт 500 руб.⁷⁰ Наприклад, асистенту Р.С.Лівшицю в 1939 р. було дозволено поїхати до Ленінграда з виплатою добових і квартирних за 10 днів та, крім того, надавалося 500 руб.⁷¹ Поїздки по УРСР оплачувалися менше – 200–450 руб. Того ж року в наукові відрядження їздили викладач М.П.Соколов-Курганський, професор П.М.Попов й ін.⁷² Керівник кафедри нової історії професор О.М.Кіктєв, який перебував у відрядженні, отримав, відповідно, 1000 руб., а асистент фізматфакультету А.М.Патіоха – 250 руб.⁷³ Викладачі КДУ отримували кошти й на оздоровлення. Так, асистент Ю.А.Білан одержав для цієї мети 600 руб.⁷⁴

У 1940 р. було видано постанову РНК СРСР «Про оплату службових відряджень у межах Союзу РСР», за якою передбачалася виплата добових при відвідинах міст і сіл країни, але не менше як 2 дні. Термін відрядження мав становити не більше 45 діб. Добові виплачувалися із розрахунку 3% місячної ставки викладача, але не менше 5 руб. і не вище 13 руб. за день відрядження. Проживання в Москві, Ленінграді й Києві оплачувалося в розмірі 10 руб., в інших великих містах – по 7 руб., а в невеликих – по 5 руб. відповідно⁷⁵.

У 1932 р. у зв'язку зі зміною методів навчання та режиму навчальних закладів було вирішено переглянути всю систему оплати професорсько-викладацького складу в напрямі її диференціації не тільки за навчальними стипендіями, а й за характером занять (лекції, семінари) та встановити надбавки за стаж педагогічної роботи⁷⁶. У 1938 р. перестала діяти система оплати праці за вичитані години. Всесоюзний комітет у справах вищої школи ухвалив рішення про запровадження річного навчального плану для розрахунку заробітної плати професорсько-викладацького складу вишів. Середнє навчальне навантаження на викладача було встановлене у 2–3 години на день, виконувати яке він міг протягом семестру. Перевиконання плану враховувалося у загальному обсязі його обов'язкової роботи, коли воно становило 5 годин на день⁷⁷.

⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф.41. – №1356. – Арк.1.

⁶⁹ Об утверждении разъяснения ВЦСПС «О порядке очередных отпусков преподавательскому составу учебных заведений». Постановление СНК СССР от 8 июня 1940 г. [Електронний ресурс]: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16458.htm>

⁷⁰ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.7.

⁷¹ Там само. – Арк.9.

⁷² Там само. – Арк.10, 14.

⁷³ Там само. – Спр.3. – Арк.8.

⁷⁴ Там само. – Спр.5. – Арк.76.

⁷⁵ Об оплате служебных командировок в пределах Союза ССР: постановление СНК СССР от 19 июня 1940 г. [Електронний ресурс] <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16449.htm>

⁷⁶ Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах... – С.675.

⁷⁷ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.8.

При звільненні викладача йому виплачували зарплату за всі відпрацьовані години. Навіть якщо він отримав заробітну плату більшу, ніж відробив, при звільненні ніяких вирахувань не проводилося. Йому могли видати «вихідну допомогу із заробітку за 12 робочих днів за умови, якщо викладач працював тільки в даному виші». Звільненим виплачувалася компенсація за відпустку із розрахунку 4 дні за кожен відпрацьований із моменту звільнення місяць, коли річна сума зарплати була розподілена на 12 місяців. Якщо ж викладач мав повне навантаження, а ВКВШ розрахував його більше за вже визначене, тоді йому виплачувалася різниця за раніше діючою системою оплати по годинах. Тим, котрі працювали погодинно, виплачували щомісячно за кількість відпрацьованих годин. Проте така оплата праці була винятком. Вищезазначеним рішенням передбачалося, що професори, доценти й інші викладачі можуть працювати за сумісництвом в інших вищих навчальних закладах, отримуючи 50% основного посадового окладу за 2,5 години роботи⁷⁸. Проте не допускалося сумісництво викладання та навчання. Наприклад, рішення про призначення П.П.Бистренка старшим викладачем КДУ було скасоване через зарахування його до аспірантури⁷⁹. У 1940 р. загальний обсяг обов'язкової роботи викладачів було підвищено: 540–660 годин на рік (2,25 години на день) для професора – завідувача кафедри, 660–780 годин (2,75–3,25) для професора й доцента, 720–840 годин (3–3,5) для старшого викладача. Мінімальне навантаження встановлювалося викладачам, які вели «спеціальні дисципліни», тобто, тим, хто читав основи марксизму-ленізму, діалектичний та історичний матеріалізм, політекономію⁸⁰.

У 1940 р. за штатним розписом у Київському державному університеті працювали 49 професорів – завідувачів кафедр, 4 доценти – завідувачі кафедр, 20 професорів, 83 доценти, 86 старших викладачів та 91 асистент⁸¹. До навчальної роботи професорсько-викладацького складу входило читання лекцій, ведення лабораторних, практичних і семінарських занять, проведення заліків, керівництво дипломними роботами й практикою студентів, консультування їх та аспірантів, рецензування дипломних і контрольних робіт заочників, участь у державних іспитах із фахових дисциплін⁸². У 1939–1940 рр. професорсько-викладацькому складу було встановлено такі зарплати: завідувачі кафедр – професори та доктори наук – отримували 1500 руб., професори – 1000 руб., доценти та старші викладачі – від 350 до 800 руб., асистенти – від 200 до 600 руб.⁸³ У 1939 р. за посаду декана доплачували від 300 до 450 руб.⁸⁴ Лаборанти отримували 450 руб., секретар заочного відділу – 250–300 руб.⁸⁵ Викладачеві того року за годину платили від 15 до 20 руб.⁸⁶, так само, як і за керівництво роботами студентів⁸⁷, а, зокрема, професорові В.В.Брунсту за викладання курсу ембріології в 1939 р. платили по 30 руб. за лекцію⁸⁸.

⁷⁸ ДАК. – Ф.Р-1246. – Оп.5. – Спр.1. – Арк.1.

⁷⁹ Там само. – Арк.8, 10.

⁸⁰ Там само. – Спр.7. – Арк.7–8.

⁸¹ Там само. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1–2.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. – Арк.3–18; Спр.1. – Арк.1–16.

⁸⁴ Там само. – Оп.5. – Спр.5. – Арк.12.

⁸⁵ Там само. – Арк.14.

⁸⁶ Там само. – Арк.16.

⁸⁷ Там само. – Арк.15.

⁸⁸ Там само. – Спр.6. – Арк.6.

Того ж 1939 р. з'явилися розпорядження про виплату додаткової зарплати штатним співробітникам КДУ, не передбаченої кошторисними асигнуваннями. Конфлікти розв'язувалися на користь викладачів, навіть попри заперечення ректора. Відтак він наказав не призначати штатним співробітникам додаткові й понадурочні роботи, а також оплачувати їх. Тепер для цього потрібно було отримати спеціальний дозвіл керівника навчального закладу⁸⁹.

Пенсії викладачам університету нараховувалися згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про пенсійне забезпечення наукових співробітників та викладачів вищих навчальних закладів і робітничих факультетів». Право на це мали штатні професори, викладачі, а також дійсні члени Академії наук та наукові співробітники, котрі пропрацювали понад 25 років, у тому числі принаймні 10 років за радянської влади. Причому стаж роботи штатних викладачів за цей період повинен був враховуватися тільки тоді, якщо особа мала не менше, ніж п'ятдесятивідсоткове навантаження, необхідне для відповідної посади. Перерви в науковій і педагогічній роботі протягом трьох років на стаж не впливали. Пенсійним віком для чоловіків було визначено 65, а для жінок – 60 років. Частково пенсії виплачувалися з державного бюджету, а частково – із коштів органів соціального страхування. Коли ж пенсіонер продовжував працювати викладачем чи науковцем, за ним зберігалася пенсія в половинному розмірі або залежно від заробітку⁹⁰. 23 лютого 1936 р. було прийнято поправку, де зазначалося, що пенсії призначає Народний комісаріат соціального забезпечення УСРР за поданням керівників вищих шкіл, наукових закладів та центральних органів республіки⁹¹.

Отже, науковий та освітній рівень відновленого в радянській формі Київського державного університету протягом 1933–1941 рр. поступово підвищувався, приблизно до 350 осіб збільшилася кількість професорсько-викладацького складу, а його включення в науково-дослідну й педагогічну діяльність сприяло поверненню навчальному закладу репутації потужного наукового центру. Поряд із поступовим поверненням матеріального заохочення і надалі активно використовувалися звичні методи ідеологічного тиску, прийняття до складу викладачів людей, не пов'язаних із наукою або ж партійних функціонерів, відчувався жорсткий контроль за всім професорсько-викладацьким складом КДУ.

⁸⁹ Там само. – Арк.9.

⁹⁰ Про пенсійне забезпечення наукових працівників і викладачів вищих та шкільних навчальних закладів і робітничих факультетів: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 21 березня 1934 р. // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1934. – №14 (11 квітня). – Арт.114. – С.2–7.

⁹¹ Про зміну ст.21 постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 21 березня 1934 р. «Про пенсійне забезпечення наукових працівників і викладачів вищих та шкільних закладів і робітничих факультетів». Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 23 січня 1936 р. // Там само. – 1936. – №13 (14 березня). – Арт.59. – С.3.

In the article is analyzed teacher's potential, economic condition, working conditions and research and educational contribution of professors and educators from Kyiv State University at the 1933–1941.

